

III O víceznačnosti

V komedii *Holky z porcelánu* Dagmar Veškrnová na dotaz postaršího pána pejskaře *Slečno, to máte psa?* odpovídá: *Ne, velblouda*. A pán dotčeně reaguje: *No dovolte, já se vás slušně ptám, jestli je to pes, nebo fena*. Podstatou nedorozumění je jednak polysémie slova *pes*, které funguje v dané taxonomii na dvou místech, a jednak rozdílná básová úroveň abstrakce (Rosch 1978, s. 2008) pro oba mluvčí. Zatímco Veškrnovou v roli Dany pejskové vůbec nezajímají a pejska si půjčila jen proto, aby udělala dojem na chlapce, který se jí líbí, dotčený dotyčný je opravdu pejskař, který právě použil osvědčenou formulku k otevření konverzace s dalším pejskařem. Jako „odborník“ se pohybuje na nižší úrovni abstrakce, kde je už atributů odlišujících daný koncept od jiných členů téže kategorie mnohem méně a kde jsou v podstatě redukovány na jediný, kterým je pohlaví.

Podobně větu *Ten má dneska ránu* můžeme interpretovat nejen jako ironickou narážku na něčí vzhled, ale v kontextu plážového volejbalu také jako obdivný komentář. Když profesor na jedné nejmenované katedře nahlásil, že má rozbitou zásuvku, asistentka volala elektrikáře, zatímco zapotřebí bylo truhláře. *Novinky.cz* v období prohibice dvojznačně psaly, že *metanol přebil volební kampaň a mohl by otrávit i voliče*. Polysémie, jeden z druhů asymetrie mezi významem a formou, kdy jedné formě (v případě lexika slovu) odpovídá více navzájem souvisejících významů, je nejen zdrojem potenciálních nedorozumění, ale může být i zdrojem jazykových hříček, tedy podstatou jazykového humoru.

Totéž ovšem lze říci o homonymii, tedy situaci, kdy mezi jednotlivými významy žádná souvislost není. Nový zámek koupil nejen Jan Starší ze Žerotína, ale asi někdy každý z nás. U Cimrmanů najdeme jak větu (1a) či (1b), kde slovní hříčky stojí na výrazech polysémických, tak větu (1c), kde je podstatou verbálního humoru slovo homonymní:

1.
 - a. *Pokud Cimrman uváděl hru vlastní, počítal s tím, že jeho soubor je **omezený**.*
 - b. *Cimrman neměl v podniku příliš dobrou pověst a **platil tu za největšího pijana**.*

- c. *Hej, steward, tamhle stojí. Ten s těmi Uhry.
Ne ten uhrovatý. Ten mezi těmi Maďary.*

Jak u polysémie (2a), tak u homonymie (2b) je navíc možné uplatnit jedno z důležitých kritérií (Cruse 2006)¹ pro zjištění autonomie určitého významu víceznačného slova: současná aktivace dvou autonomních (tj. neslučitelných) významů vyvolá zeugma, tedy významovou anomálii:

2.
a. *Přešel mlčky naši námitku a vchod do svého domu.*
b. *On líčil pasti a já zas svoje dojmy z dovolené.*

Tato kapitola má dvojí cíl:

1. Po shrnutí obecně uváděných rozdílů mezi homonymií a polysémií postupně ověřovat, zda „formální a vnější ukazatele“ (Filipec – Čermák 1985, s. 139) důležité pro rozlišování jednotlivých významů polysémického lexému platí i pro výrazy homonymní. Tyto ukazatele podle Filipce a Čermáka (s. 138–139) jsou:

- a. hledisko *gramatické* (morfologické a syntaktické);
b. *distribuce a frekvenční charakteristika*;
c. *stylistická charakteristika*;
d. hledisko *slovotvorné*.

2. Dokumentovat paralely mezi tradičním českým přístupem k víceznačnosti (Filipec – Čermák 1985) a některými myšlenkami formulovanými v rámci kognitivní lingvistiky (Fillmore 1975, 1982; Cruse – Croft 2004; Lakoff – Johnson 1980; Bybee 1985; Janda 2010), která má k této problematice hodně co říci.

¹ Jelikož centrálním tématem této práce je vztah mezi polysémií a homonymií, nevěnujeme se podrobněji problematice identifikace hranic jednotlivých významů polysémických lexémů a autonomie těchto významů; pracujeme pouze s kritériem zeugmatu. Více o této problematice Cruse – Croft (2004).

1 POLYSÉMIE, NEBO HOMONYMIE?

Tradiční lingvistická literatura vidí rozdíl mezi polysémií a homonymií v tom, že „na úseku slovní zásoby je homonymie problémem hlavně v lexikografii při rozlišování od polysémie, tj. zda jde o jeden lexém, nebo různé lexémy“. (Filipec – Čermák 1985, s. 141) Jinými slovy lexikograf se musí rozhodnout, zda pro dané slovo zavede jedno slovníkové heslo (polysémie), či hesel více (homonymie). Ze synchronního hlediska je důležité, zda mezi jednotlivými významy existuje nějaká souvislost (tamtéž). Striktní uplatňování tohoto hlediska je však značně obtížné, neboť předpokládá identifikaci společných významových rysů pro jednotlivé významy, které by navíc měly v jazykovém společenství obecnou platnost.

Často je proto pohled synchronní doplňován pohledem diachronním: v prototypickém případě jde u polysémie původně o jedno slovo, které bylo procesem větvení významu obohaceno o významy další, zatímco u lexikální homonymie jde původně o dvě různá slova, která se vlivem fonetických změn k sobě přiblížila natolik, že již nejsou formálně odlišitelná. V některých případech jde o shodu pouze ve výslovnosti (např. *let/led; ves/vez; řít/řid; kúra/kúra*), pak mluvíme o homofonii, nebo jen v pravopise, pak jde o homografii (*proudit, panický*). Ve velké většině však jde o shodu v obojím.

Prototypickým příkladem jsou slova pocházející původně z různých jazyků. V češtině taková slova samozřejmě najdeme, jsou ale mnohem méně častá než například v angličtině, kde byl vliv ostatních jazyků silnější:

- *rys1: druh kočkovité šelmy; všeslovanské;*
- *rys2: charakteristický tah; vlastnost; z něm. Riss („trhlina“); nákres; ryska od reissen („rýsovat“); kreslit; trhat, jež souvisí s angl. write („psát“). (Rejzek 2001)*

Podle Rejzkova *Českého etymologického slovníku* (2001) jde dále například o výrazy *atlas, balík, bar, bob, cent, cvrček, drát, džin, golf, klika* („štěstí“), *kolej, kopa, lenoch, los, lux, novela, nýt, pas, pasovat, patka, plát, puk, role, rum, stát* nebo *šik*.

Jindy jde o různá slova slovanského původu, která foneticky splynula (*bez, hrana, jeřáb, kynout, lekat, líčit, líska, kozák, krákat, kuba, mol, mořit, pálit, pět, topit, tříslu, znak*). Existuje však řada dalších nestandardních případů, které jsou

jako homonyma také klasifikovány. Kromě nejasné etymologie u jednoho členu homonymního páru (*bašta, hnát*) jsou to zejména ty případy, kdy slovo bylo v obou významech do češtiny přejato z téhož cizího jazyka (*primát, box, šrot, tendr, tuš*); to je pak jako homonymní výraz uváděno bez ohledu na to, zda je v původním jazyce polysémické, homonymní, nebo jde o tvarově odlišná slova. Někdy sice homonyma přišla do češtiny z němčiny, ale němčina byla pouze zprostředkujícím jazykem (*dáma, lokál, takt, raketa, pilot*). V dalších případech došlo u českého slova k významovému posunu právě na základě analogie s němčinou (*zámek*,² podle Rejzka i *jitro* ve významu „míra“). Infinitiv *kout* byl podle Rejzka vytvořený analogicky ke *kuju, kuješ* (↓*kovat*), *závod* ve významu „podnik“ je sice výpůjčka z ruštiny, ale má „původ stejný jako u ↑*závod1*, tedy „co je zavedeno““ (Rejzek 2001, s. 735). Pokračovat by bylo možné, i když zřejmě bez valného užitku – typy homonym se ve slovnících neuvádějí.³

Větší problém nastává, když je splynutí formy doprovázeno přiblížením se obou významů. Kromě příkladů uváděných Filipcem a Čermákem (např. *jeřáb*) zmiňme substantivum *cvrček*, jehož význam „trpaslík“ pochází z německého *Zwerg*, „s formálním [nejen!] připojením k *cvrček1*“ (Rejzek 2001). Synchronní hledisko pojetí rozdílu mezi homonymií a polysémií tu, podobně jako v případech takzvané rozpadlé polysémie,⁴ koliduje s hlediskem diachronním. Jak Filipce s Čermákem (1985, s. 141) konstatují, „v slovnících (potom) dochází k různým a často nejednotným úpravám.“

Rozumí se přitom jaksi samo sebou, že k přiblížení se obou významů může docházet pouze v případě úplné homonymie, nikoliv částečné, kdy ke shodě formy nedochází v celém paradigmatu určitého výrazu, ale jen v některých náhodných tvarech. Petkevič (2012) pak mluví o tvarové víceznačnosti, často slovnědruhové, a to zejména v souvislosti s disambiguací při automatickém morfologickém značkování českého jazykového materiálu v průběhu vytváření korpusů češtiny (více Petkevič – Rosen 2011). Někdy může být

2 Dle Rejzka *zámek2* „šlechtické sídlo“ přeneseně od *zámek1* podle něm. Schloss, které má také oba významy. Vlastně „uzavřená, opevněná budova“.

3 Typologie homonym viz Filipce – Čermák (1985, s. 141–142); Karlík – Nekula – Pleskalová (2002, s. 169–170); Havlová (1999).

4 Dva významy původně polysémického slova se od sebe vzdálily natolik, že mluvčí jazyka již mezi nimi žádnou souvislost nepocítují (dle Filipce a Čermáka *pokoř; pero; stát* ve významech „pozice“ a „cena“; *záloha*).

kvůli slovnědruhově homonymním výrazům dvojznačná celá věta nebo její část (3a, 3b), zvláště pokud jich následuje více za sebou, jindy jde opravdu jen o problém s automatickým značkováním (3c, 3d). Lidský mozek by totiž bez problémů rozhodl už na základě kontextu věty, o který význam se jedná:

3.
 - a. *Muži se zdáli zdraví.*
 - b. *Ta je teda spíš má.*
 - c. *Žádný omyl se nedá zastříť.*
 - d. *Má zaječí úmysly.*
 (Petkevič 2012)

Právě nahodilost splývání forem v případě homonymie vede lingvisty k tomu, že lexikální homonymii považují za spíše okrajovou záležitost „izolovaných jazykových forem“ (Filipec – Čermák 1985, s. 141), zatímco při polysémii se buď snaží identifikovat významové rysy společné oběma významům polysémického výrazu (slovy Filipce a Čermáka jednotlivým *lexiím*),⁵ a/nebo, a to je i případ lingvistických přístupů kognitivních, systematizovat typy vztahů mezi jednotlivými významy polysémického výrazu. Podívejme se nyní na to, jak bývají vztahy mezi jednotlivými významy u polysémie popisovány v lingvistické literatuře.

2 VZTAHY MEZI JEDNOTLIVÝMI VÝZNAMY POLYSÉMICKÉHO LEXÉMU⁶

Cruse (2011) o víceznačnosti pojednává jako o kontextové variabilitě slovního významu. Rozlišuje přitom mezi polysémií lineární a nelineární (s. 115).

V případě *lineární polysémie* jde o to, že jeden význam daného výrazu je v určitém smyslu specializací druhého významu tohoto výrazu. Jedná se vždy o určitou taxonomii, v níž jeden výraz funguje na dvou úrovních abstrakce.

5 „Lexikální jednotka jako polysémický lexém je čtyřstupňový útvar zahrnující tolik různých monosémických základních lexikálních jednotek (ZLJ), lexií [...], kolik má různých významů.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 28)

V úvodu zmíněný příklad dvojznačnosti slova *pes* by byl podle Cruse případem *autohyponymie*.⁷

4.
 - a. *Majitelé psů a koček musí své mazlíčky zaregistrovat.*
– šelma ochočená k hlídání, lovu ap. (SSČ)
 - b. *To není pes, to je fena.*
– samec psovité šelmy (SSČ)

Cruse uvádí i další příklad, který rovněž funguje jak pro angličtinu, tak pro češtinu:

5.
 - a. *V den operace nesmíte nic pít.*
– polykat tekutinu, nápoj (SSČ)
 - b. *Dnes nebudu pít, dám si jen pomerančový džus.*
– požívat alkoholický nápoj (SSČ)

- 6 Jelikož Cruse postupuje striktně synchronně, v jeho výčtu chybí tradičně uváděné procesy změny významu, jako jsou *specializace* a *generalizace* významu (Karlík a kol. 2002, s. 151), *pejorace* a *ameliorace* (Campbell 2000), jejichž je polysémie často důsledkem. Tyto procesy jsou záměrně ignorovány i v tomto příspěvku, vzhledem k jeho rozsahu a zaměření. Kognitivní sémantika nicméně nabízí zajímavé přístupy ke studiu zákonitostí významových posunů či obecněji jazykových změn. Jednou takovou je gramatikalizační postup (srov. Fried 2009), který k polysémii může vést. O vztazích mezi významy polysémického lexému z pohledu kognitivní lingvistiky dále srov. též případové studie (např. Lakoff 1986, Gries 2006, Kudrnáčová 2010 a řada dalších).
- 7 Podle Roschové (1978, 2008) existuje v taxonomii určitá úroveň abstrakce, která má speciální kognitivní status – *základní (bázová) úroveň abstrakce*. V hyponymické taxonomii se jedná o 1. nejobecnější klasifikační úroveň, na níž předměty v rámci kategorie sdílejí velké množství atributů; 2. nejobsažnější kategorie, v nichž budou tvary předmětů vykazovat velkou míru podobnosti oproti vyššímu stupni abstrakce; 3. nejvyšší úroveň, na které lze popsat polybová schémata, tj. typický způsob zacházení s předměty v rámci kategorie. Výrazy pro kategorie z bázové úrovně abstrakce se používají pro nejběžnější, každodenní referenci, a pokud výraz funguje na dvou rovinách, může být rozdílná interpretace toho, která z těchto rovin je základní, zdrojem nedorozumění (viz věta pronesená Danou). Jindy způsobují problémy rozdíly mezi jednotlivými jazyky. Příkladem může být věta *mám ptáka* z pera anglického studenta češtiny jako cizího jazyka v eseji o rodině a domově. V taxonomii domácího zvířectva je pro rodičeho mluvčího angličtiny výraz *pták* bázová, základní úroveň abstrakce užívaná v běžné komunikaci, v protikladu třeba k psovi, kočce či jinému domácímu zvířectvu. V češtině vyvolává tento výraz, zejména v singuláru, aktivaci významu sekundárního, proto se mu v běžné referenci vyhneme a použijeme místo něj výraz z nižší úrovně dané taxonomie: *Mám andulku, papouška* atd.

Dalším lineárním vztahem mezi významy polysémického výrazu je *automeronymie*. V tomto případě určitý výraz označuje jak celek, tak určitou jeho část. Anglický příklad, který Cruse (s. 116) uvádí, opět platí i pro češtinu:

6.
 - a. *Sundali jsme dveře z pantů.*
– zařízení uzavírající otvor pro vstup do ohraničeného prostoru (SSČ)
 - b. *Vešli jsme těmito dveřmi.*
– otvor s tímto zařízením (SSČ)

V obou případech je splněno kritérium pro zjištění autonomie určitého významu daného lexému, tedy kritérium zeugmatu:

7.
 - a. *Psi jsou těžší než fenky, ale šlechtí se snáze než kočky.*
 - b. *Sundali jsme dveře z pantů a pak jimi vešli.*

Základem *nelineární polysémie* (Cruse 2011, s. 117) jsou metaforické a metonymické posuny významu.

Metafora bývá tradičně v jazykovědě označována jako přenos významu na základě vztahu podobnosti (z řeckého *metapherein* „přenášet“). I zde současná aktivace původního a přeneseného významu vede k zeugmatu:

8.
 - a. *Zamrzla labská vodní cesta a můj počítač.*
 - b. *Stáhnul si kalhoty a virus.*
 - c. *Zasklil okno a příjezd tchyně.*
 - d. *Letím do Anglie, ale před tím na kosmetiku.*
 - e. *Žere knedlíky a Beatles.*
 - f. *Plnil úkol a kád'.*
 - g. *Zavři hubu a dveře.*⁸

8 Uznáváme, že tento příklad se od ostatních liší: spojení *zavřít hubu* je idiomatičké (lingvisté mluví o *ustálené metafoře*). Existuje též řada dalších případů zeugmatu, kdy sloveso je v jedné z interpretací součástí ustáleného spojení: *chovat prase a nenávisť*; *chytit tři pstruhy a rýmu*; *koupit kilo brambor a tři facky*; *vzít šest kapříků a nohy na ramena*. Idiomatičké je i spojení *mít glanc* z reklamy na časopis *Glanc*: *Kupte si Glanc, ať o něj nepřijdete*.

Metonymie je pak přenos významu na základě vztahů pojmové souvislosti (z řeckého *meta* „za“ a *onoma* „jméno“). Filipec a Čermák (1985) uvádějí velmi detailní výčet typů metonymických vztahů (s. 115–120) a za typ metonymie považují, stejně jako Lakoff a Johnson (1980), i synekdochu,⁹ tedy posun významu na základě metonymického vztahu (část za celek a naopak) nebo vztahů hyponymických (druh za rod a naopak).

Věnujme nyní pozornost těm výrazům, které mají jak metaforické, tak metonymické užití. Jedná se především o výrazy označující části lidského těla, z nichž u některých byly významové posuny již natolik konvencionalizovány (lexikalizovány), že se tyto nové významy dostaly i do slovníků. Příkladem jsou substantiva *hlava* a *tvář*:

9.
 - a. Metafora: *Přál bych si, aby **hlava státu**¹⁰ byla zvolena přesvědčivou většinou.* (mf980121)
 - b. Metonymie (synekdocha): *Když se dá **víc hlav** do kupy, podaří se třeba i skvělá věc.* (md060930)
 - c. Metonymie (synekdocha): *Republikový průměr přesahuje 6000 korun na **hlavu**, u nás je to jen dva a půl.* (bl980509)

10.
 - a. Metafora: *Máte však za sebou už deset úspěšných let, ve kterých se výrazně změnila **tvář** obce.* (pr000525)
 - b. Metonymie (synekdocha): *Ve sněmovně je řada nových **tváří**.* (blne9842)
 - c. Metonymie (synekdocha): *V roce 1969 ji režisérka Vlasta Janečková, jako neokoukanou hezkou **tvářičku**, obsadila do této slavné hudební pohádky.* (chll0102)

9 Filipec a Čermák (1985, s. 110) mluví o metonymii kvantitativní.

10 Lze namítnout, že je sporné považovat užití *hlava státu* za metaforické, neboť podobnost funkce je možné považovat za jistý druh souvislosti, tedy přenos metonymický. Ač uznáváme existenci případů obtížně klasifikovatelných (srov. např. Cruse – Croft 2004, s. 217–220), metonymii jsme zde ochotni vidět pouze ve vztahu *hlava–intelligence* a spolu s Peprníkem (1992, s. 81) a Čermákem (2010, s. 76) považujeme tyto příklady za metaforické z důvodů uvedených dále v podkapitole 3, pozn. pod čarou 23.

Příklad (10c) dokumentuje metonymický posun u zdrobněliny. V něm jde, podobně jako ve větě (11b), o synekdochu, na rozdíl od příkladu (11c), kde výraz pro část těla nereprezentuje celek, ale aktivitu, která je s touto částí spojená.¹¹ Zdrobněliny mohou nicméně mít i význam metaforický, jak ukazují příklady (11a) a (12a):

11.

- a. Metafora: *Místo jediného rohlíčku si můžete dopřát celý talíř zdravějšího cukroví – **pusinky**, oříškové lupínky, perníčky.* (bl971222)
- b. Metonymie (synekdocha): *Zdeněk je prostě **pusinka** zlatá, milovaná, talentovaná po všech stránkách. Musí ale mít vedle sebe advokáta, který by byl čistý člověk a hlídal by ho.* (ref19337)¹²
- c. Metonymie: *Nechá se chovat, směje se, dává jim **pusinky** a prsty do pusy.* (ref19904)

12.

- a. Metafora: *Dodnes opatruji dvoulitrový bílý porcelánový hrnec s **hubičkou**, ale bez ucha.* (db040925)¹³
- b. Metafora: *Díky tomu, že ve většině případů operátorka po nalezení čísla na obrazovce přepíná na automat, kterému tu říkáme **plechová huba**,¹⁴ může za hodinu vyřídit průměrně 70 dotazů.* (pr000812)
- c. Metonymie (synekdocha): *Že je Robbie Williams (29) **huba nevymáchaná**, to ví každý.* (bl030802)
- d. Metonymie (synekdocha): *Jinak, ačkoli **plechová huba**, byl snílek, proto také jeho první kluk se jmenoval Blahomil.* (ohlédnut)

11 Kolokační profil substantiv *pusa* vs. *pusinka* v tomto významu systematicky nebyl zjišťován, rozdíl však ukazuje už pohled do frekvenční distribuce obou substantiv v korpusu SYN-2009PUB: *pusa* je například *pořádná, obrovská, přátelská, letmá, mlaskavá, vousatá* a dokonce *ministerská*, zatímco substantivum *pusinka* v tomto významu většinou není v korpusu SYN-2009PUB adjektivně modifikováno (*posílám ti sladkou pusinku*).

12 *Pusinka* se objevuje i v českém překladu věty z Lakoffa a Johnsona (1980, s. 37): *She is just a pretty face* je přeloženo jako *Ona je prostě jenom taková pěkná pusinka* (Lakoff – Johnson 2002, s. 51). V korpusu SYN2009PUB se nicméně s adjektivem *pěkný*, případně *hezký* objevuje v tomto metonymickém významu jen substantivum *tvářička* (10c výše).

13 V případě slova *hubička* je zřejmě posun dvojí: jak metonymický k významu „polibek“, tak metaforický na základě tvarové podobnosti.

14 Může též označovat telefonní záznamník.

Metonymické (nikoliv ovšem metaforické) užití výrazu *huba* zmiňuje i SSČ („3. ob. expr. *člověk – různých vlastností: mlsná, drzá, nevymáchaná huba*“),¹⁵ stejně jako všechny výše zmíněné metaforické příklady zdrobnělin. Ostatní metonymická užití výrazů pro části těla (ve smyslu část za celek) se už ale do SSČ nedostala, ať už pro svou vulgaritu, nebo z jiných důvodů. Výrazy *jazyk* a *ucho* najdeme v SSČ pouze v metaforickém užití, *mozek* ani tam:

- 13.
- a. Metafora: *Vedle Davida Beckhama, jemuž dělá pomyslení Adidas a píše mu na **jazyk** boty například jména jeho synů, se řadí ještě další Češi.* (bl040618)
 - b. Metafora: *Zvláštní roli zde hraje katolické voličstvo, které volí většinou demokraty, ale mohlo by být **jazyčkem** na vahách při příštích volbách.* (resp0132)
 - c. Metonymie (synekdocha): *Bizarní scény zažívají horší bačové či nížinní pastevcí ovcí a koz, když k nim na salaš zavítá delegace francouzských a britských znalců sýra v naleštěných střevicích v očekávání objevení nového, západoevropským **jazyčkům** neznámého sýra.* (mf020302)
 - d. Metonymie (synekdocha): *Zlí **jazykové** tvrdí, že tímto praktickým nápadem by byli potěšeni i mnozí členové našich zákonodárných sborů.* (bl980116)¹⁶
- 14.
- a. Metafora: *Někteří z nich nožikem odřezávají **ucha** kabelek, a uloupí tak celou tašku.* (mf041214)
 - b. Metafora: *Ledová bílá káva za 22 Kč ve sklenici s **ouškem** se třemi kostkami ledu měla přiměřenou kávovou příchutí.* (refl9836)
 - c. Metafora: *Olej se totiž do vlasu buď ani nedostane – je to totiž stejné, jako kdyby se někdo pokoušel prostrčit silnou vlnu **ouškem** malé jehly, nebo olej zatíží vlasy tak, že zplihnou a ztratí svůj lesk.* (mf990529)

15 V SYN2009PUB najdeme v těchto kolokacích i substantivum *pusa*, SSČ nicméně u něj tento význam neuvádí.

16 Metonymické je i užití slova *jazyk* jako soustavy „vyjadřovacích a sdělovacích (znakových) prostředků vlastní určitému společenství“, které ovšem v SSČ najdeme.

- d. Metonymie (synekdocha): *Jsmo pro ně pořád jen ucha z Východu.* (mf000926)
- 15.
- a. Metafora: *Sestava tria se proměnila, nicméně **mozek** kapely a frontman Franz Treichler nadále třímá v rukách otěže a připravuje šesté studiové album.* (mf000520)
- b. Metonymie (synekdocha): *Už takhle si rektor UK stěžuje na odliv **mozků** z vysokého školství.* (hn980514)

Případ (13d) ukazuje, že s významovým posunem může dojít ke změně flexe, konkrétně původně neživotné substantivum může získat životné sklonění. Plurálový tvar *ucha* (14a, 14d) se zase vzdálil původnímu duálovému tvaru *uši* pro doslovný význam daného výrazu. Takový posun je zcela legitimní, u Filipce a Čermáka (1985, s. 138) je *hledisko morfoloogické* spolu s *hlediskem syntaktickým* dokonce uvedeno jako první hledisko (*gramatické*) pro rozlišování významů u polysémických výrazů.¹⁷

Je pravdou, že žádný příklad zeugmatu při současné aktivaci doslovného a metonymického významu slova už Cruse neuvádí, což může naznačovat, že metonymické významy jsou mnohem méně ustálené než významy metaforické. V řadě případů musí být adjektivně modifikovány (např. *huba nevymáchaná; pravá ruka; zlí jazykové*).¹⁸ Důvodem pro obtížnost najít dobrý český příklad může být také to, že při metonymickém posunu významu dochází ve flektivním jazyce často ke změně formy, tj. například k přidání přípony (*zrzek,*

17 Pro nerodilé mluvčí češtiny bývají kamenem úrazu zejména situace, kdy „různé významy slov jsou charakterizovány rozdíly v zastoupení čísla, tzv. počitatelnost“ (Filipce – Čermák 1985, s. 45). Ta není v češtině gramatickou kategorií, a proto není uváděna ve slovnících, což způsobuje problém neslovanským studentům češtiny jako cizího jazyka. Následující věty pocházejí z testů pokročilých britských studentů češtiny (Martinková 2009a) na tvar genitivu po neurčitěm kvantifikátoru: *Poprosila sousedku o trochu **čoček**. Babička bere hodně **prášku**. Na týmy čekala 32 km dlouhá trať a mnoho **disciplíny**.*

18 Je zajímavé, že výraz *ruka* má v češtině spíše jen metaforické užití: *Těž se mi líbila mohutnost Big Benu. Jeho **minutová ručička** měří okolo 4 metrů.* (vesl9906) *Že by do Bruselu konečně dorazila **neviditelná ruka** trhu?* (www.ceskapozice.cz). Pro *ruku* význam „pomocník“ neuvádí ani SSČ, najdeme v něm pouze slovní spojení *požádat někoho o ruku*. Spojení *pravá ruka* či *prodloužená ruka* jsou dle našeho soudu také spíše metaforou než synekdochou. Výraz pro dolní končetinu se v přeneseném významu objevuje pouze ve spojení *ani noha*, které funguje jako intenzifikátor negace, tj. ani zde se o synekdochu dle našeho soudu nejedná.

blondýna, hubeňour). Kognitivní lingvistka Laura Janda se zabývá právě těmito metonymickými posuny u odvozenin a v podstatě nepřímo svou studií (2010) otevírá otázku, co vše jsou lingvisté za metonymii ochotni považovat. Je to ostatně právě kognitivní lingvistika, která přišla s novým pohledem na metaforu i metonymii.

3 METAFORA A METONYMIE V POJETÍ KOGNITIVNÍCH LINGVISTŮ

Lakoff a Johnson (1980) vystoupili proti tvrzení, že metafora je pouze záležitostí izolovaných slov. Podle nich je podstatou metafory „chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci“ (2002, s. 17). Metaforou nazývají takový vztah mezi dvěma různými konceptuálními oblastmi, zdrojové a cílové, kdy stejným způsobem, jakým mluvíme o jedné oblasti (*zdrojová oblast*), mluvíme i o oblasti jiné (*cílová oblast*), a to prostřednictvím tzv. *korespondencí* (Cruse 2006, s. 31).¹⁹ Vztah mezi zdrojovou a cílovou oblastí bývá označován jako *mapování* (*mapping*). Termín *metaforický výraz* pak není rezervován jen pro slovo, ale označuje takový jazykový výraz (slovo, fráze nebo větu), který je povrchovou realizací mapování mezi oběma konceptuálními oblastmi. (Geeraerts a kol. 2006, s. 186)²⁰ Je přitom typické, že zdrojovou oblastí bývá oblast velmi konkrétní a dobře strukturovaná, zatímco oblastí cílovou je nějaký abstraktní, často složitý a obtížně uchopitelný koncept. Slovy Vaňkové, „metafora umožňuje jazykově uchopit i takové poznatky, které nejsou zatím pojmově zvládnuty, umožňuje formulovat nové, rodící se poznatky s větší volností.“ (Vaňková a kol. 2005, s. 97–98) Strukturace takového složitého konceptu skrze něco nám blízké nám umožňuje o tomto konceptu nejen mluvit, ale lépe ho také chápat, ne-li podle této metafory také jednat.²¹

19 „The basic idea is that metaphor is essentially a relation between conceptual domains, whereby ways of talking about one domain (the ‚source domain‘) can be applied to another domain (the ‚target domain‘) by virtue of ‚correspondences‘ between the two.“ (Cruse 2006, s. 31)

20 „The term ‚metaphorical expression‘ refers to a linguistic expression (a word, phrase or sentence) that is the surface realization of such a ‚cross-domain mapping‘.“ (Geeraerts a kol. 2006, s. 186)

21 Odtud naše výhrady k českému překladu názvu knihy *Metaphors We Live By* jako *Metafory, kterými žijeme*. Není snad, vzhledem k obsahu knihy, výstižnější název *Metafory, podle kterých žijeme*?

Podívejme se na konkrétní příklad. Jedna z ontologických metafor – LÁSKA JE CESTA – má následující povrchové realizace: *Jsme na rozcestí. Musíme teď každý jít svou cestou. Teď už se nelze vrátit. Myslím, že tento vztah nás nikam nedovede. Byla to dlouhá, kamenitá cesta. Tento vztah je slepá ulička. Tento vztah ztroskotá.* Cílová oblast koresponduje se zdrojovou oblastí následujícím způsobem: milenci jsou zde cestovatelé, láskyplný vztah je dopravním prostředkem, společné cíle milenců jsou jejich destinacemi, problémy ve vztahu jsou překážkami v cestě a důležité momenty jsou rozcestí – milenci se musí rozhodnout, kam dál půjdou/pojedou.

Korespondence mezi cílovou a zdrojovou oblastí nám často mohou vysvětlit podstatu některých metaforických výrazů. Jak věta *To ti nespolkne.*, tak *To nestrávím.* jsou povrchovou realizací metafory MYŠLENKY JSOU JÍDLO. Rozdíl mezi nimi je dán právě tím, co víme o oblasti zdrojové: polykání je cílená aktivita, nad kterou máme kontrolu, zatímco trávení probíhá nevědomky a většinou déle. Myšlenku mohu vědomě chtít přijmout, ale mé tělo ji prostě přijmout odmítne, tj. nestráví ji. V dlouhodobějším horizontu tak tuto myšlenku přijmout nemohu, i kdybych třeba chtěl. Totéž zřejmě platí o českých slovesech *skousnout* a *překousnout*; to, zda něco budeme schopni skousnout či překousnout totiž není jen záležitostí naší vůle, ale i schopnosti, kterou ne vždy můžeme ovlivnit.²²

Stejně tak nás ovšem může metafora zmást. Věříme-li například, že to, že JAZYKOVÉ VÝRAZY JSOU NÁDOBY PRO VÝZNAM, je pravdou, a nikoliv jen metaforou, že „slova a věty mají význam samy o sobě, aniž by to záviselo na nějakém kontextu nebo posluchači“ (Lakoff – Johnson 2002, s. 23), jinými slovy, když úspěšnou komunikaci považujeme za samozřejmost, můžeme být zklamáni (srov. Reddy 1979 o tzv. *conduit metaphor*).

Zatímco při metafoře využíváme jednu oblast (zdrojovou) jako analogický model ke strukturování našeho pojetí jiné oblasti, čili tento proces zahrnuje dvě různé konceptuální oblasti, metonymie spoléhá na (skutečnou, doslovnou) asociaci mezi dvěma komponenty téže oblasti (Cruse 2011, s. 256), tedy

22 O systematické srovnání metafor v angličtině a češtině se, pokud víme, zatím nikdo nepokusil. Morfologická motivovanost, která je u českého lexika vyšší než u lexika anglického, k tomu přímo vybízí. Je to škoda, protože jistě existují určité kulturní rozdíly. Za analýzu určitě stojí jak zkoumání metafor času, tak další metafory, kde se dá předpokládat společná zkušenostní báze (metafory orientační), stejně jako vliv typologických odlišností obou jazyků na jazykové ztvárnění jednotlivých metafor.

zahrnuje na rozdíl od metafory jen jednu konceptuální oblast. Metonymické mapování pak probíhá v rámci této jedné oblasti, ne napříč několika oblastmi.²³ Metonymie má navíc, jak upozorňují Lakoff a Johnson (2002, s. 50), na rozdíl od metafory „primárně referenční funkci, tj. umožňuje nám použít jedné entity, aby zastupovala druhou“, v kontextu přítomnou.²⁴

Synekdochu pak Lakoff a Johnson označují jako metonymii typu *část za celek* a kromě tohoto typu uvádějí ještě typy následující:

16.
 - a. *Koupil si **Forda**.*
– VÝROBEK ZA VÝROBCE
 - b. ***Nixon** bombardoval Hanoj.*
– ŘÍDÍCÍ ZA ŘÍZENÉHO
 - c. *Neschvaluji to, co **vláda** dělá.*
– INSTITUCE ZA LIDI ZA NI ODPOVĚDNÉ
 - d. ***Bílý dům** na to neříká nic.*
– MÍSTO ZA INSTITUCI
 - e. *At' se **Afghánistán** nestane novým **Vietnamem**.*
– MÍSTO ZA UDÁLOST
 - f. *Ten **BMW** by chtěl pořad každého předjíždět.*
– POUŽÍVANÝ PŘEDMĚT ZA UŽIVATELE²⁵

23 Právě z tohoto důvodu považujeme užití *hlava státu* za metaforické, nikoli metonymické; je zde totiž třeba jak oblasti zdrojové (lidské tělo), tak cílové (stát). Naopak při metonymickém užití *hlava* zastupuje celé lidské tělo, tedy posun funguje v rámci jedné oblasti.

24 Na druhou stranu ovšem Lakoff a Johnson (2002, s. 50) nevyklučují, že i metonymie napomáhá pochopení. Například v případě metonymie ČÁST ZA CELEK určuje, na který aspekt celku se zaměříme. Řekneme-li, že potřebujeme pro náš projekt několik mladých bystrých mozků, užíváme užíváme spojení *mladé bystré mozky* k tomu, abychom odkázali na „inteligentní lidi“. Hlavní věc tu není ani tak použít části (mozku), aby zastupovala celek (člověka), jako spíše vybrat speciální charakteristickou vlastnost člověka, totiž inteligenci, která je s mozkiem asociována. Podobně píše o aktivaci a *highlighting* dalších oblastí v rámci tzv. *matrix domain* u metonymie Croft (2006, s. 282), který si všímá toho, že synekdocha zdůrazňuje přesně tu doménu, která je pro interpretaci relevantní. Je tedy přirozené, že substantiva užitá metonymicky (synekdocha) jsou modifikována pouze určitými typy adjektiv (viz výše *líná huba; huba nevymáchaná; zlí jazykové*), a ne jinými.

25 Pro tento typ se nabízí český příklad, který v angličtině nefunguje: *Otáčí se za každou sukni*.

Do slovníku se ovšem opět dostávají jen některé z těchto typů metonymií: jak již bylo řečeno, v SSČ z výše zmíněných najdeme pouze výraz *tvář* a *hlava*, dostat se tam mohou příklady typu VÝROBCE ZA VÝROBEK (*karma*) a typu MÍSTO ZA VÝROBEK, které ale ve velké většině prošly metonymií už ve svém původním jazyce a do češtiny byly adaptovány (*džíny, šampaňské, portské* aj.).²⁶ Je to přirozené; u většiny metonymií se lexikalizace nepředpokládá, zejména kvůli kontextovému omezení užití daného výrazu. Klasickým příkladem takové neuzuální metonymie je situace, kdy se odkazuje ke konkrétnímu člověku a výraz tedy nemá obecnou platnost. Jeden takový Lakoffův příklad v českém překladu (2002, s. 49) zní: *To kuře na paprice u okna chce platit*, kde *kuře na paprice* odkazuje k hostu, který si toto jídlo objednal. V ČNK ale najdeme i další:

17.

Na některých pracovištích je o nemocném hovořeno jako o diagnóze – „ten žlučník“, „ta ledvina“ nebo je mu v čekárně přiděleno číslo a je vyzván ke vstupu do ordinace „jako číslo“, nikoliv jako konkrétní člověk s určitým jménem a příjmením. (SYN spatenko)²⁷

V čem se tedy liší přístup kognitivní od přístupů strukturalistických? Metafora a metonymie v kognitivismu nejsou básnické figury, ale jsou naopak záležitostmi běžného jazyka. Metafora není jen věcí izolovaných slov a jejich významů, ale celého lidského uvažování a prožívání, takže její povrchovou realizací mohou být i fráze, nebo dokonce celé věty. Význam slova není souhrnem významových rysů, ale je chápán na pozadí vyšších celků, kterým se u Lakoffa říká *kognitivní oblasti (cognitive domains)*, ale mohou se objevit i pod jinými termíny. Jedním takovým je termín *rámec (frame)*, uvedený do lingvistiky Charlesem Fillmorem. O tzv. sémantice rámců pojednáme v následující podkapitole.

26 O adaptaci výpůjček více viz Uličný (1998) a Diana Svobodová v tomto svazku.

27 Někdy ovšem i ad hoc případy mohou cestu do slovníku najít, jsou-li dostatečně výjimečné. To je případ substantiva *sendvič*, které si čeština půjčila z angličtiny. Podle velkého oxfordského slovníku (OED) dostaly sendviče jméno po muži jménem John Montagu, čtvrtém Hraběti ze Sandwiche, který v 18. století trávil 24 hodin denně hazardem a nejedl při tom nic jiného, než kusy studeného masa vložené mezi dva krajíce chleba.

4 SÉMANTIKA RÁMCŮ A ČESKÁ LINGVISTIKA

U Fillmora čteme: Termínem *rámec* mám na mysli jakýkoliv systém vzájemně propojených pojmů. Abychom porozuměli každému z nich, musíme znát celou strukturu, jejíž je součástí. Kdykoliv se kterýkoliv z nich objeví v textu či konverzaci, všechny ostatní jsou automaticky nasnadě. (1982, s. 373) Fillmore uvádí jako příklad *Rámec obchodní události*: jak definovat význam sloves *koupit* a *prodat*? (1982, s. 378). Řada anglických sloves je navzájem sémanticky propojena, a to tak, že různými způsoby evokují tutéž obecnou *scénu*. Prvky tohoto rámce jsou:

- a. osoba, která chce vyměnit peníze za zboží (*Kupující*);
- b. osoba, která chce vyměnit zboží za peníze (*Prodávající*);
- c. zboží, které kupující získá či by je mohl získat (*Zboží*);
- d. peníze, které získá prodávající (*Peníze*).

Slovy Fillmora, nikdo, kdo nechápe celou tuto scénu, žádnému z těchto sloves nemůže rozumět. Rámec strukturuje významy slov a slovo evokuje rámec. U Fillmora jde pak na rozdíl od Lakoffova pojetí při popisu lexikálního významu slovesa zejména o to, jak jsou jednotlivé prvky rámce vyjádřeny syntakticky:²⁸

Sloveso *koupit* se soustředí na aktivity *Kupujícího* vzhledem ke *Zboží* (které je obligatorním doplněním, tedy přímým předmětem) a potlačuje *Prodávajícího* a *Peníze*. Tyto nicméně mohou být vyjádřeny jako neobligatorní doplnění slovesa *koupit*. Pokud jsou však *Peníze* uvedeny, musí být nějakým způsobem specifikovány:

18. *Petr koupil knihu (od Pavla za 200 korun / za eura / *za peníze).*

28 Sémantika rámců vychází z ranějších Fillmorových prací o sémantických rolích argumentů slovesa (Fillmore 1968). Myšlenka tzv. *case grammar* nakonec vyústila v tvorbu lexikální databáze angličtiny *Framenet*, která v současnosti obsahuje více než dvanáct tisíc významů slov (dle Fillmora samostatných lexikálních jednotek, tj. lexical units – LU). Organizujícím principem jsou právě rámce; každý význam je totiž definován na pozadí rámce, ve kterém participuje, přičemž u valenčních slovních druhů jsou podrobně popsána syntaktická vyjádření jednotlivých prvků rámce (Fillmore jim říká *frame elements*).

Sloveso *prodat* se soustředí na aktivity *Prodávajícího* vzhledem ke *Zboží*, přičemž *Kupující* a *Peníze* jsou v pozadí.

19.

Pavel prodal knihu (za 200 korun Petrovi).

Sloveso *platit* se soustředí na aktivity *Kupujícího* vzhledem k *Penězům*, *Zboží* a *prodávající* jsou v pozadí.

20.

Petr zaplatil 200 korun (Pavlovi za tu knihu).

Není-li přítomen prvek *Peníze*, jedná se o jiné sloveso, například *dát*. Toto sloveso pak má i jiný valenční rámec; přibývá recipient jako obligatorní doplnění, jež musí být vyjádřeno dativem, nikoliv předložkou *pro* s akuzativem:

21.

*Petr dal knihu Zuzaně / *pro Zuzanu.*²⁹

Pokud však Zuzana není prvním recipientem, ale tím, co lingvisté nazývají benefaktorem, předložka *pro* nejenže přijatelná je, ale je dokonce nutností. Zuzana je však již jen fakultativním doplněním:

22.

*Petr dal knihu Marii *Zuzaně / pro Zuzanu.*

Je více než zřejmé, že Fillmorův přístup má v mnoha aspektech blízko k české lingvistické tradici. Základní valenční vzorce pro nejběžnější česká slovesa najdeme v publikaci *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves* (Svozilová a kol. 1997). Myšlenka valenčního rámce je velmi dobře rozpracována v českých syntaxích jako typologie větných vzorců (Daneš – Hlavsa 1981), v terminologii Grepla a Karlíka (1998) *elementárních větných struktur*, u Panevové (1980) a Sgalla (1998, 2006) pak hraje důležitou roli ve funkčně generativním popisu češtiny, na kterém je založen i *Valenční*

29 V tomto aspektu se sloveso *dát* liší od slovesa *koupit*: *Petr koupil knihu Zuzaně / pro Zuzanu*.

slovník českých sloves (Lopatková a kol. 2008). U Filipce a Čermáka (1985) je *gramatické hledisko*, jak výše zmíněné *morfologické*, tak *syntaktické*, zmiňováno jako kritérium pro rozlišování jednotlivých významů polysémického výrazu na prvním místě: „Rozlišujícím činitelem slov konstrukčního typu je syntaktická a sémantická valence, působící v pozici subjektové (při normálním slovosledu levovalenční) a komplementové (pravovalenční), a to předmětové a adverbialní.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 138) V tom jsou Filipec a Čermák zcela ve shodě s kognitivní tradicí, podle které je u sloves valence často zmiňována jako derivační kategorie (Bybee 1985, s. 83). „Má-li lexém valenci vícerou, slouží její alternativní zapojení v textu často k odlišení polysémie.“ (Čermák 2010, s. 284) Následující užití slovesa *dát* (věta 23) se tak liší od užití téhož slovesa v příkladech (21) a (22), a to jak valenčním rámcem, tak významem:

23.

„*Já to nedám, já to nedoběhnu,*“ *nervuje se dívka z Moutnice.* (mf040802)

Jako další z hledisek, která lze uplatnit při výzkumu polysémie, Filipec a Čermák uvádějí *hledisko distribuční* (1985, s. 138). Ač zdá se Filipec a Čermák vycházejí zejména z distribuce frekvenční a naznačují, že „distribuce je vnějším projevem významu a jeho potence a její popis nemůže nahradit přímý výzkum významu“, distribuci je možno chápat i jako užití výrazu v určitém kontextu (zaměstnanec můžeme podle toho, kde pracují, kolektivně označit jako *personál*, *posádka*, *služebnictvo*, *učitelský sbor* aj.). Když pak o polysémických lexikálních jednotkách Filipec s Čermákem říkají, že „repertoár slovních tvarů těchto jednotek (monosémických základních lexikálních jednotek – ZLJ, lexii) a jejich gramatická utvářenost nejsou vždy stejné“ a že „tyto jednotky také patří do různých dílčích významových podsystémů“ (1985, s. 28), nejsou daleko od tvrzení Charlese Fillmora, že totiž o mnoha případech polysémie lze říci, že určitá lexikální jednotka může naprosto běžně fungovat ve dvou různých kognitivních rámcích (Fillmore 1982, s. 386).

Fillmore (1982, s. 389) uvádí velmi pěkný případ nedorozumění způsobeného *konfliktem rámců*, tedy tím, že slovo je užito v jednom rámci, ale interpretováno v jiném. Jedná se o slovo *nevinný*, v tradiční terminologii slovo polysémické. Zatímco v běžném jazyce jde o to, zda daná osoba spáchala, či nespáchala zmíněný zločin, v jazyce právnickém jde o to, zda daná osoba byla

uznána vinnou porotou po proběhnutém soudním procesu, což mohou být dvě různé věci.

Příkladem takového nepochopení je dialog mezi adeptem na člena poroty a právníky při slyšení u městského soudu v Berkeley. Advokát obhajoby se zeptal adepta na člena poroty: „Přijímáte americkou právní doktrínu, že člověk je nevinný, dokud ho neuznají vinným?“ Občan odpověděl, že s takovým člověkem se má jednat jako s nevinným, ale že by bylo zvláštní říct, že je opravdu nevinný. Advokát se zeptal znovu: „Mluvím o doktríně, podle které je člověk nevinný, dokud není uznán vinným. Přijímáte tuto doktrínu?“ Adept odpověděl, že pokud je ten člověk nevinný, není potřeba žádného procesu. A kvůli této drzé odpovědi se adept do poroty nedostal.

Podle Fillmora právě právnícký jazyk poskytuje běžným slovům spoustu možností, jak získávat nové významy. Ani zde neexistuje rozpor s Filipcem a Čermákem (1985, s. 139), podle nichž je u rozlišování významů polysémického výrazu důležitá *stylistická charakteristika*, která je podle těchto autorů dalším ze zmíněných čtyř vnějších ukazatelů pro takové rozlišování: „zvláště sekundární významy polysémických lexémů mívají konotační a funkční omezení.“

Podobné případy, kdy se běžná slova objevují v nových rámcích, a získávají tak nové významy, se však objevují i v jakémkoliv jiném odborném a vlastně i každodenním jazyce. Výsledkem je často nedorozumění, jak jsme viděli u Fillmora, ve větách zmíněných v úvodu nebo v následující větě:

24.

*Musím ještě **zavěsit** sylabus.*

Tato věta byla pronesena kolegyní, která krátce nato zamířila nikoliv k počítači, ale k nástěnce své katedry, a fyzicky zavěsila vytištěný sylabus na pro vázek kolíčkem na prádlo. Podobnou dvojznačnost najdeme i v následujícím příkladě:

25.

*Jsi už **hotová**? Úplně hotová, připadám si jako po flámu.³⁰*

30 Druhá věta v příkladu je inspirována větou ze SYN2009PUB (blne9826).

V řadě dalších případů se však nejedná o nedorozumění dané nezáměrným konfliktem rámců, nýbrž toto nedorozumění je naopak cílem a podstatou jazykového humoru, často obtížně převoditelným do jiného jazyka. Následující překlad slovní hříčky z úst ministra Jima Hackera v britské komedii *Jistě, pane ministře* vymysleli studenti překladatelství v Olomouci:

26.

„Všichni si lámou hlavu nad tím, jak to zařídit s **recesí**,“ oznámil mi Bernard. Kdo si myslí, že jsem? Ministr Jejího Veličenstva, nebo Král komiků?³¹

Je tedy zřejmé, že význam slova ve Fillmorově pojetí (či obecně v pojetí kognitivní lingvistiky) nemůže být nikdy souhrnem významových rysů tohoto slova. V tomto ohledu se Fillmore od české tradice liší. Podle Filipce a Čermáka (1985, s. 139) je totiž „třeba vymezit obsah významu jako mikrostrukturu sémů, a to na základě vnitrojazykové konfrontace.“ Sémantika rámců naproti tomu coby alternativa ke komponentním přístupům k lexikálnímu významu, slovy Fillmora, „an alternative to the checklist theories of meaning“ (1975), vidí význam nikoliv atomisticky, ale holisticky: slova mají významy na pozadí rámců, ve kterých participují. Uvedme si dnes již klasický příklad anglického slova *bachelor* (Katz – Fodor 1963). U Fillmora (1975, s. 128–129) čteme:

Definujeme-li význam spojení *starý mládenec* jako „muž, který se nikdy neoženil“, jsou nasnadě následující otázky: Jak starý musí být svobodný muž, abychom ho mohli nazvat starým mláďencem? Je starý mládenec člověk, kterému jeho profese přikazuje žít sám? Je pak správné říct o papeži, že zemřel jako starý mládenec? Je staromládenectví stav, do kterého můžete vstoupit? Jinými slovy, pokud muž opustí ve středním věku kněžský stav, můžeme říct, že se v sedmačtyřiceti stal starým mláďencem? A je vdova žena, která zavraždila svého muže? Nazvali byste vdovou ženu, jejíž rozvod nabyl platnosti v den smrti jejího muže? A nazvali byste vdovou ženu, jejíž jeden muž zemřel, ale dva ještě žijí?

31 V anglickém originálu: „*They are all worried about the machinery for inflation, deflation and reflation*,“ Bernard informed me. *What do they think I am? A Minister of the Crown, or a bicycle pump?* Klíčovým pro jazykovou hříčku je výraz *inflation*, který sice v ekonomii znamená „inflace“, ale Hacker ho interpretuje jako odvozeninu od slovesa *inflate*, tedy nafouknut, například duši od kola.

A Fillmore odpovídá následovně: Vezmeme-li v úvahu teorii prototypů, pak tyto koncepty jsou definovány v kontextu jednoduchého světa, ve kterém se muži žení v určitém věku, žení se jednou, berou si jednu ženu a zůstávají manželé, dokud jeden z partnerů nezemře. Muž, který zůstane svobodný v době, kdy už by mohl být ženatý, je starý mládenec. Tenhle prototypický svět nepočítá s bizarními případy, které představují problém pro ty, kteří se zajímají o hranice kategorií.

Co to znamená pro polysémii? Důkazem, že určitý výraz může fungovat v různých rámcích (v tradiční terminologii bychom řekli, že je polysémický), není jen to, že u sloves může mít každá lexie jinou valenci, ale i to, že různé lexie (u Fillmora plnohodnotné lexikální jednotky) mohou mít rozdílná opozita. Uvedme si Fillmorův příklad (1982, s. 386), který se dá použít i pro češtinu:

Člověk, který v určité situaci není ochotný vydat peníze, může být charakterizován jedním člověkem jako *lakomý* (takové chování pak kontrastuje s tím, že je někdo *štědrý*) a jiným jako *šetrný/spořivý* (v tomto případě je opakem *rozhazovačný*). Podle Fillmora jde o alternativní rámcování (*framing*) téže situace. V protikladu *lakomý–štědrý* je chování hodnoceno podle toho, jak se člověk chová k druhým, v protikladu *šetrný/spořivý–rozhazovačný* je hodnocena míra rozvážnosti, se kterou člověk nakládá se svými penězi.

Fillmore argumentuje tak, že kontrasty jsou tu hned dva. V rámci rámce je protikladem *lakomý–štědrý* a *šetrný/spořivý–rozhazovačný*. Můžeme tedy říct:

- 27.
- Není lakomý, je opravdu štědrý.*
 - Není šetrný, je rozhazovačný.*

Existuje ale i kontrast napříč rámci, v nichž nepopíráme určitou vlastnost, ale samotný rámec, na jehož pozadí je definována:

- 28.
- Není lakomý, je jen šetrný/spořivý.*
 - Není štědrý. Je rozhazovačný.*

Je zřejmé, že pro potřeby argumentace zde byly pominuty některé důležité faktory, například to, že spojení *být rozhazovačný* není v češtině zcela

idiomatické a čeština by ho zřejmě vyjádřila verbálně (*moc rozhazuje*), stejně jako fakt, že vyloženě neutrální adjektivum charakterizující člověka obezřetného v nakládání s penězi čeština zřejmě nemá.³² Substantiva odvozená od těchto adjektiv (*spořálek, šetřálek*) jsou pejorativní.

Obecný závěr je ovšem v souladu s tím, co se v tradiční lexikologii říká: totiž, že „polysémie [...] tvoří organizující princip pro soubory synonym a antonym.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 137) Substantivum *východ* tak má dvě opozita: *vchod*, mluvíme-li o budově, a *západ*, mluvíme-li o slunci. Zejména adjektiva mohou mít v různých kontextech (rámcích) různá opozita:

<i>ostrý</i>	<i>slepý náboj; tupý úhel</i>
<i>starý</i>	<i>nový kabát; mladý muž</i>
<i>hluboký</i>	<i>mělký rybník; plytký talíř (jen Mor.)</i>
<i>chudý</i>	<i>bohatý člověk; tlustý člověk (jen Mor.)</i>
<i>čistý</i>	<i>špinavý hrnek/kabát; hrubý zisk</i>
<i>pravá</i>	<i>levá ruka; falešná náušnice</i>
<i>rovné</i>	<i>křivé nohy; vlnité/kudrnaté vlasy</i>
<i>hladký</i>	<i>drsňý povrch; hrubá mouka</i>
<i>hrubá</i>	<i>hladká mouka; jemná látka</i>
<i>suché</i>	<i>mokrý nádobí; sladké víno; mastné vlasy</i>
<i>černé</i>	<i>bílé auto; čisté svědomí</i>
<i>zdravá</i>	<i>nemocná žena; chorobná žárlivost</i>
<i>malý</i>	<i>velký stůl; vysoký muž</i>
<i>vysoká</i>	<i>nízká zeď; malá žena</i>
<i>trvalé</i>	<i>dočasné řešení; přechodné bydliště</i>
<i>tlustý</i>	<i>hubený člověk; tenká čára</i>

Ne každý lexém, eventuálně lexie, má však své antonymum. I proto je nutné hledat další kritéria rozlišující různé významy polysémického výrazu. Filipec s Čermákem (1985, s. 138) uvádějí *hledisko slootovorné*: „k rozlišení různých významů polysémických lexémů lze využít odvozenin.“ Jedním takovým českým příkladem je polysémické slovo *koruna*, které má dvě různé adjektivní

32 Zdá se, že slovo *šetrný* se v ČNK vyskytuje spíše ve významu „ohleduplný“, např. jako *ekologicky šetrný výrobek*, dále například s kolokátou *zacházení, způsob, přístup*. Systematická kvantitativní analýza však, pokud víme, neexistuje.

odvozeniny. Každá z nich se vyskytuje v jiném kontextu, a tudíž se pojí s různými substantivy; mluvíme o *korunním princí*, ale o *korunovém účtu*. Podobně funguje i substantivum *roh*: ten dům na rohu je *ten rohový dům*, zatímco *čert* je *rohatý*.

Slovotvorné hledisko však platí nejen pro polysémii, ale i pro homonymii. Klasickým příkladem jsou adjektiva utvořená od homonymního výrazu *zámek*: *zámecká* je v korpusu SYN2009PUB například *galerie, zahrada, areál, náměstí, kaple, muzeum*, nikoliv *dlažba*, která je naopak *zámková*. *Kolejní* je sice *řád* a *rada*, ale *doprava* či *vozidlo* je *kolejová/é*.

Nemusí však jít jen o podstatná jména a od nich odvozená adjektiva. Když *vypadne proud*, jedná se o *výpadek* proudu, když někdo *vypadne* ze soutěže, mluví se o *vypadnutí v prvním kole*. Podobně napadne-li nás násilník v parku, jedná se o *napadení*, napadne-li někdo soudní rozhodnutí, je to jeho *napadnutí*. V češtině mohou podobně fungovat i perfektivizující předpony.³³ Připomeňme si větu (8f), zopakovanou zde jako (29a), ve které by při dokonavém užití obou lexii musela být užita dvě různá slovesa:

29.
a. *Plnil úkol a kád'.*
b. *Splnil úkol a naplnil kád'.*

Podobně se chovají i homonyma:

30.
a. *Líčil pasti a svoje dojmy.*
b. *Nalíčil pasti a vylíčil nám svoje dojmy.*

Ani odvozování ovšem není zcela spolehlivým kritériem pro rozlišování jednotlivých významů polysémického či homonymního výrazu. *Nalíčit* můžeme v češtině nejen past, ale i člověka:

31.
*Po kosmetické proceduře zdarma **nalíčit** zákaznici rozhodně udělá dobrý dojem.* (mf980205)

33 Jsme si vědomi problematičnosti zařazení vidových předpon mezi derivační morfémy. Více o tomto problému v kap. I.

Podobně vylíčit můžeme jak *svoje dojmy*, tak *chlév* či *sklep*, alespoň na Moravě. Nestrávíme jak těžké jídlo a dovolenou u moře, tak něčí poznámku. *Vyhořet* může jak *dům*, tak uchazeč o práci u pohovoru nebo workoholik. *Měsíční* může být jak *štěně*, tak *krajina*; *prkenná* jak *podlaha*, tak *tanec*; *kamenný* jak *obklad*, tak *tvář* a *kolejní* jak *rada* či *řád*, tak *materiál* a *práce*. Substantivum odvozené od adjektiva *pozorný* je vždy *pozornost*, ať už znamená „plná soustředěnost“ nebo „zvýšený zájem“, „všímavost, péče“, „dárek, úsluha jako projev zájmu, přátelství, díky“. (SSČ, s. 302)

To, že by polysémický nebo homonymní výraz pro každý ze svých významů tvořil různé odvozeniny, však zřejmě nemůžeme očekávat, podle Filipce a Čermáka (1985, s. 138) kvůli tomu, že i přípony „bývají mnohoznačné“: „Např. slovo *důl* má ve svých třech běžných významech tyto odvozeniny: ve významu „šachta, jáma“ – *důlní, dolový, dolovat*; ve významu „údolí, dolina, úval“ – *dolík, dolíček*; ve významu „místo položené dole“ – *dolní, dolů*; slovo *rezerva* souvisí v prvním významu s adj. *rezervní*, ve druhém s *rezervovaný*.“

A naopak: různé přípony si zachovávají své různé významy a připojují se pak ke tvaru téže lexie podle toho, jaký následuje kolokát:

<i>voda</i>	<i>vodní dělo; vodové barvy; vodnatá rýma</i>
<i>list</i>	<i>listový špenát; listnatý strom</i>
<i>matka</i>	<i>mateří kašička; mateřský cit</i>
<i>děšť</i>	<i>deštný prales; dešťové srážky</i>
<i>sníh</i>	<i>sněžný pluh; sněhové srážky</i>
<i>oko</i>	<i>oční kontakt/kapky; okatá holka</i>
<i>kuře</i>	<i>kuří noha/oko; kuřecí stehno</i>
<i>písek</i>	<i>píscitá/písečná pláž; písková barva</i>
<i>zub</i>	<i>zubní lékař; zubaté ostří</i>
<i>sůl</i>	<i>solná jeskyně; slaná polévka</i>
<i>srdce</i>	<i>srdeční choroba; srdcové eso; srdčitý list</i>
<i>vlas</i>	<i>vlasový kondicionér; vlasatý člověk</i>
<i>sklo</i>	<i>skleněná nádoba; skelné oči; sklovitá hmota</i>
<i>list</i>	<i>listnatý strom; listové těsto</i>
<i>prach</i>	<i>prašné prostředí; prachové peří</i>
<i>dřevo</i>	<i>dřevěný nástroj; dřevnatý stonek</i>
<i>stůl</i>	<i>stolní hra; stolová hora</i>

<i>typ</i>	<i>typický příklad; typová řada/typový dům</i>
<i>servis</i>	<i>servisní číslo; servisový talíř</i>
<i>vejce</i>	<i>vejčitý tvar; vaječná omeleta</i>
<i>klika</i>	<i>klikatá cesta; klíční kost, kliková hřídel</i>

5 ZÁVĚR

Ač se žádné z kritérií zmiňovaných u Filipce a Čermáka pro rozlišení významů polysémického výrazu neukázalo jako stoprocentně platné, všechna jsou relevantní při kognitivně orientovaných popisech slovní zásoby, jaké najdeme například u Fillmora. Analýza navíc naznačila, že tatáž kritéria lze úspěšně uplatňovat i při popisu homonymie. Není tedy velkým překvapením, když zjistíme, že mnozí lingvisté od odlišování homonymie a polysémie upouštějí. Cruse a Croft (2004, s. 111) pojednávají o mnohoznačnosti a hranicích mezi jednotlivými významy mnohoznačného slova, aniž by popisu rozdílu mezi polysémií a homonymií věnovali více než stránku. Naopak otevřeně přiznávají, že k určení hranic mezi jednotlivými významy konkrétního slova rozlišování mezi polysémií a homonymií nijak nepomůže.³⁴

Od rozlišování mezi polysémií a homonymií ale upouštějí i ti, od kterých bychom to čekali nejméně: lexikografové. Atkins a Rundell (2008, s. 281–282) uvádějí, že od homonymie jako organizujícího principu se upouští v mnoha typech slovníků a v případě slovníků pro studenty už tento proces proběhl do konce. Už v roce 1987 Moon postup při vytváření anglického výkladového slovníku COBUILD popisuje takto: Protože přístup k jednotce je skrze ortografickou formu a protože etymologická homonymie se odvíjí od znalosti, kterou uživatel slovníku nemá k dispozici do té doby, než by slovo ve slovníku vyhledal, rozhodli jsme se, že homonymii budeme zcela ignorovat. (Moon 1987, s. 88; cit. in Atkins – Rundell 2008, s. 282)

Podobně i v úvodu *Frekvenčního slovníku češtiny* (FSČ, s. 10) čteme, že „převážně z technických důvodů se v hesláři FSČ liší homonyma jen tehdy, patří-li do různých slovních druhů (případy jako *obrat*, *bez*) nebo jde o slova z jiných jazyků (*house*). Obecně FSČ nerozlišuje jako homonyma případy,

34 „The distinction between polysemy and homonymy will not figure prominently in the present account, because it has few, if any, consequences in terms of boundary effects, or the nature of the delimited units.“ (Cruse – Croft 2004, s. 111)

v nichž slovo patřící běžně k jednomu slovnímu druhu vystupuje ve větěném či promluvovém kontextu v odlišné platnosti, zejm. jako částice, podobně i častý vztah předložky a adverbia, srov. *okolo*.“

Odpověď na otázku, zda je homonymie pro lexikografii relevantním konceptem, je tedy svým způsobem triviální: záleží na tom, kdo bude konečným uživatelem. V historických slovnících budou mít homonymní výrazy samostatná hesla, protože popis původu slov a jejich vývoje je hlavním úkolem takových slovníků. Pro synchronní popis jazyka už je relevantnost homonymie mnohem spornější. (Atkins – Rundell 2008)